

TÜRKİYE’NİN SINIRAŞAN AKARSU ANLAŞMALARINA COĞRAFİ AÇIDAN BİR BAKIŞ

(*Geographical View Upon On Turkey’s International River Contract*)

Ilgar Rüştü^α, Khalef Salem^β

ÖZET

Bu çalışmada, akarsu sorununun yoğun etkileşimine sahne olan Ortadoğu ekosisteminde yaşam ve çevre güvenliğini olumsuz etkileyen süreçlere ve çözüm önerilerine yönelik görüşler tartışılmıştır. Çalışmanın sonunda ise akarsu kullanımının neden olduğu çevreye yönelik sorun ve yarar analizleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Ortadoğu, Su Sorunları, Anlaşma, Kirlilik, Ekoloji

ABSTRACT

The objective of this work is to study process affecting life and environmental safety in Middle East, which the intensive interactions take, places and to discuss optimization proposals for river water problems. Therefore to well upon on as a conclusion, dimensions of problems and usefulness were exposed because of using river water.

Keywords: Middle East, Water Problems, Contract, Pollution, Ecology

ULUSLARARASI AKARSU KAVRAMI:

Bilindiği gibi bir ülkenin resmi sınırları içinde kaynağını alıp yine aynı ülkenin resmi sınırları içerisindeki bir havzaya sularını deşarj eden yeryüzü sularına *ulusal akarsu* adı verilir.

^α Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Coğrafya Eğitimi Anabilimdalı, Anafartalar Kampüsü-Çanakkale, e-mail: ilgarr@mail.com

^β İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Doktora Öğrencisi, Laleli-İstanbul, (Damascus University, Literature Faculty, Geography Department, Damascus-Syria, e-mail: drskhalaf@hotmail.com)

Tarihi süreçte akarsuyun en etkin kullanıldığı alan ulaşım idi. Bu nedenle de uluslararası akarsu denilince, Uluslararası Hukuk Derneğinin bakış açısıyla üzerinde ulaşım yapılabilen, stratejik konumdaki akarsular kastedilmektedir. Ulaşımın dışında, tarımsal üretimin artmasıyla tarım alanında kullanma, enerji üretiminde, endüstri alanında kullanma ve özellikle de gerek nüfusun artmasından gerek var olan kaynakların kirlenmesinden gerekse de küresel ısınmaya bağlı olarak mevcut su potansiyelinin insanların ihtiyaçlarına cevap olamaması suyun önemi artmıştır¹.

Coğrafi yaklaşıma göre ise; iki veya daha fazla devletin topraklarına yayılan bir akarsu havzası, uluslararası akarsu niteliğini taşır. Uluslararası yargı ve hakemlik organlarının kararları da akarsu kollarının, ana akarsu rejimine bağlı olarak ele alınması yönündedir. Örneğin; Meriç, birden fazla devletin topraklarından geçtiği, sınır oluşturduğu için uluslararası bir akarsudur. Meriç'e dökülen Tunca, Arda kolları Türkiye topraklarında yer almaktadır. Yine, Dicle nehrine dökülen Batman, Botan, Garzan çayları Türkiye'de doğup, ülke toprakları içinde Dicle'ye dökülmektedir. Bu durum, tündengelimci yaklaşımla kolların ulusal su olduğunu göstermez. Çünkü coğrafi anlamda bir akarsu, beslenme havzasıyla bir bütün parçasıdır.

Sonuç olarak, Uluslararası Hukuk Derneği'ne göre; *'İki veya daha çok devletin, sınırları dâhilinde kalan ve içindeki yüzeyde gerek doğal, gerekse suni bütün akarsuların, belli bir alanın sularını akıtarak bir denize mahreci bulunmayan kapalı ülke içi kısımlara açılan ortak mahreçlerde son bulduğu bölgedir'*².

Sınır aşan sular denildiğinde iki yada daha fazla ülkenin topraklarını kat ederek akan, suyun çıktığı ülke ile aktığı ülke arasındaki kullanımı eşit olması söz konusu olmayan sulardır³

¹ ILGAR Rüştü ve KHALEF Salem (2005) "Ecological View Upon on Middle Easte River to Cross the Frontier" International Conference On Research Trends In Science And Technology, The Lebanese American University, March 7-9, 2005, Beirut & Byblos, Lebanon (Published by Abstract Book and Proceeding CD), p.54.

² SAR, Cem, 1970, "Uluslararası Nehirlerden Endüstriyel ve Tarımsal Yararlanma Hakkı", Sevinç Matbaacılık, Ankara Üniversitesi, S.B.F Yayınları, Ankara s.57.

³ AKMANDOR Neşet, 1994, "Su Sorunun Fiziksel Boyutları, Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu", Nurol Matbaası, Ankara, s.13.

Bu tanımlar ışığında Türkiye'nin sınır oluşturduğu sınır aşan sular nitelikli akarsuları şunlardır:

- 1- Aras Nehri: Türkiye, Azerbaycan, İran, Ermenistan
- 2- Arpaçay: Türkiye, Ermenistan
- 3- Hezil Çayı (Dicle'nin kolu): Türkiye, Irak
- 4- Meriç: Bulgaristan, Yunanistan, Türkiye
- 5- Mutlu Deresi (Rezve): Türkiye, Bulgaristan

Türkiye'nin akarsu kaynaklarında yukarı, aşağı, yada orta mecra konumundaki sınır aşan akarsuları ise:

- 1- Afrin Çayı: Türkiye, Suriye, Türkiye
- 2- Asi nehri: Lübnan, Suriye, Türkiye
- 3- Balık Suyu: Türkiye, Suriye
- 4- B.Circop suyu (Fırat'ın kolu): Türkiye, Suriye
- 5- Culap Deresi (Fırat'ın kolu): Türkiye, Suriye
- 6- Çoruh Nehri: Türkiye, Gürcistan
- 7- Dicle Nehri: Türkiye, Suriye (sınır), Irak
- 8- Drahini D. (Hezil'in kolu): Türkiye, Irak
- 9- Fırat Nehri: Türkiye, Suriye, Irak
- 10- Habur Çayı (Res-ul Ayn Pınarı): Türkiye, Suriye
- 11- Karacurum Çayı: Türkiye, Suriye
- 12- Kocadere (Veleka): Türkiye, Bulgaristan
- 13- Kura: Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan
- 14- Nerduş Çayı: Türkiye, Suriye
- 15- Nusaybin Çağ (Çağ Pınarı): Türkiye, Suriye
- 16- Sabun suyu (Afrin'in kolu): Türkiye, Suriye, Türkiye
- 17- Sacir suyu (Fırat'ın kolu): Türkiye, Suriye
- 18- Sarısı (Gürbulak sınır kapısı): Türkiye, İran
- 19- Senpas Suyu: Türkiye, Suriye
- 20- Şemdinen çayı (Zap'ın kolu): Türkiye, Irak
- 21- Zerkan Suyu: Türkiye, Suriye
- 22- Zap Suyu (Dicle'nin kolu): Türkiye, Irak

ULUSLARARASI SU HUKUKU

Bir akarsu, doğduğu yerden döküldüğü yere kadar, beslendiği kollarıyla, birlikte ayrılamaz bir bütündür. Ancak farklı ülkelerden

kaynaklar katılması yada farklı ülkelerden geçerek bir havzaya sularını boşaltması sonucu akarsu üzerindeki egemenlik, hükümlerlik, kullanım durumu gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır. Özellikle, akarsuyun yukarı mecrası, (çıkış mecrasının sınırlarında bulunan) ülkeler, ‘ülke egemenliği, faydalanma hakkı’ ilkesine dayanarak, akarsuyun kullanımının kendi inisiyatifinde olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa bir akarsuyun kullanımı sonucu ortaya çıkan ekolojik degradasyonel değişimler sadece çıkış alanını etkilememektedir. Bir akarsuyun kullanımı, tuzlanma, kuraklık, kirlenme, taşkın vb. çevre sorunları tüm mecrayı etkilemektedir. Yapılan literatür taramasında görülmüştür ki; akarsular konusunda uluslararası alanda, kesin-bağlayıcı hükümler olmamakla beraber, çeşitli dönemlerde, çeşitli hedefler doğrultusunda bir araya gelen BM Uluslararası Hukuk Komisyonu (UHK), Dünya Bankası, Uluslararası Hukuk Derneği (UHD), Dünya Su Komisyonu gibi kuruluşlar uluslararası suların kullanımına tavsiye niteliğinde deklarasyonlar yayınlamışlar. Ancak üzerinde görüş birliğine varılmamış olması, yaptırım gücünün yoksunluğu nedeniyle tam anlamıyla alınan kararların işletilebildiği söylenememektedir. İşlerlik kazanan anlaşmalar, ancak ikili, ilgili devletler tarafından varılan anlaşmalardan *ibarettir*.⁴

Devletlerarası su paylaşımı konusunda ilk adımın 1966 Helsinki Konferansıyla atılmıştır. BM tarafından oluşturulan Uluslararası Hukuk Komisyonu bu tarihten itibaren konuyla ilgili araştırmalar yaparak çalışmalarına başlamıştır. UHK’nun ilk olumlu katkısı ise coğrafi tanıma yakın olan ‘*drenaj havzası*’ terimini benimsetmiş ve şu tanımlamayı yapmış olmasıdır: “*Uluslararası bir drenaj havzası, iki ya da daha çok ülkeye yayılan coğrafi bir birimdir ve ortak bir noktada denize dökülen tüm yerüstü, yeraltı suları da buna dahildir.*”⁵

Konuyla ilgilenen önemli bir diğer kurum ise Dünya Bankası’dır. Temel amacı, doğal kaynakların rasyonel ve etkin bir biçimde kullanma yöntemini geliştirmektir. Bu kuruluşun kuralları, ekonomik gereksinimler sonucunda oluşmuştur. IMF vereceği kredilerde yatırımın yapılacağı

⁴ ILGAR. Rüştü ve KHALEF Salem 2003, “Uluslararası Sular Konusunda Türkiye’nin Yapmış Olduğu Anlaşmalara Genel Bir Bakış”, Cumhuriyetimizin İlanının 80. Yılı ve Uluslararası Su Yılı Anısına, ULUSAL SU GÜNLERİ 2003, 1-2-3 Ekim 2003, Bildiri Kitabı ANKARA, s.119.

⁵ BULLOCH Jhon & DARWISH Adel, 1994, (Çeviri, Çeviren: HARMANOS Mehmet) (1994), “Su Savaşları”, Altın Kitapları Yayınları, İstanbul s.149.

alanın uygun bir getiri olacağından emin olmayı, tartışmalı, getirisinin ne olacağı belli olmayan projelere destek vermemeyi prensipte benimsemektedir. Kararını da şu şekilde uygulamaya koymaya başlamıştır. Sunulan bir projeyi ele almadan önce, nehir üzerinde söz hakkı bulunan ülkelerden, uluslararası nehir sularının kullanımı konusunda anlaşmaya varmalarını şart koşmaktadır. Böylece hem projenin garantisi sağlanmakta, hem de büyük ölçüde anlaşmazlıklar giderilmektedir.

Uluslararası suların kullanımı konusunda 15 Aralık 1980 tarihinde BM Genel Kurulu, Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun (UHK) hazırlamış olduğu on yedi maddelik deklarasyon olduğu görülmüştür. Tasarı, suların kullanımı, veri paylaşımı-değişimi, kirlenmeyi azaltmak, çevreyi korumak, su projelerini denetlemek, nehir akışının denetimine ilişkin hukuksal ölçüler, su eğitimi, ihtilafli su tartışmalarını çözmek, çıkacak sorunları önlemek v.s.'yi kapsamaktadır. Ancak bu tasarı muğlak ifadeleriyle bir çok tartışmayı da beraberinde getirmektedir.

Uluslararası nehirlerin kullanılmasında Helsinki İlkeleri (UNKHI) olarak da bilinen bu on yedi maddelik taslağın oluşturulması, Uluslararası Hukuk Komisyonunun 1958 yılında New York'ta yapılan 48. toplantısında kabul edilen 4 temel uluslararası hukuk kuralına dayanmaktadır⁶.

Helsinki ilkelerinin bağlayıcı özelliği olmadığından, ancak yaşanan tartışmaların çözümünde bir temel oluşturmuş ve ikili anlaşma yapmak isteyen devletleri teşvikte olumlu etkide bulunmuştur. Ancak uluslararası nehir ve su ile ilgili hukuki olgular tam olarak oluşmamıştır. 1966 Helsinki Konferansı sonrasında dahi hiçbir yaptırım gücü olmayan tavsiye nitelikli kararlar nedeniyle bazı ülkeler kendi çıkarlarına ters düşecek kararları farklı yorumlamışlardır. Hatta bazı ülkeler su ile ilgili sorunları oturup tartışmaya, uluslar arası tahkime gitmeye bile yanaşmamaktadırlar.⁷

UHK, 1991 Haziran'ında gerçekleştirdiği 43. toplantısında 17 maddelik taslağı genişletip 32 maddeye çıkarmıştır. Uluslararası

⁶ BULLOCH Jhon & DARWISH Adel, age,150.

⁷ Sahip El Rabii, 1999, "Fırat ve Dicle Havzasının Su Krizi", Dar-el Hasad Yayınevi, Şam, Suriye, s.30.

suyollarının ulaşım dışı amaçlarla kullanımına ilişkin sözleşme BM Genel Kurulunda 21 Mayıs 1997’de oylamaya sunulmuştur. Türkiye, Çin, Burundi’nin ret oyu kullanmasına rağmen; 103 kabul, 27 çekimser oy ile oylanarak kabul edilmiştir. Bu sözleşme suyollarının ulaşım dışı amaçlar için kullanımını düzenlemesi ve bir tavsiye niteliğinden oluşmasından ibarettir.⁸

ULUSLARARASI SULARDAN FAYDALANMAYA İLİŞKİN İLERİ SÜRÜLEN DOKTRİNLER

Uluslararası suların faydalanmaya ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüştür. Farklı görüşlerin ileri sürülmesinin temelinde, uluslararası su havzalarının farklılığı, kullanım alanlarının farklılığı, ülkelerin kendi çıkarlarını önde tutulması etkili olmaktadır.

Uluslararası hukukta birden çok devlet tarafından kullanılan akarsular hakkında çeşitli doktrinler mevcuttur. “*Mutlak Egemenlik (Harmon) Doktrini*”, yukarı kıyıdaş devletin, aşağı kıyıdaş devletin hak ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmadan, sular üzerinde dilediği gibi tasarrufta bulunabileceğini; savunurken, “*Doğal Durumun Bütünlüğü Doktrini*”, devletlerin akarsuların doğal mecralarını izlemelerine müdahale edemeyeceklerini ileri sürer. “*Ön Kullanımın Üstünlüğü Doktrini*”ne göre ise, kıyıdaş devletlerin diğer kıyıdaş devletlerden önce başlatmış oldukları tasarruf faaliyetleri, kazanılmış hak kapsamına girmektedir. Son olarak “*Adil (hakkaniyete uygun) Kullanım Doktrini*”, kıyıdaş devletlerin sular üzerinde eşit haklara sahip olmasını ve dolayısıyla her devletin suların ihtiyacı oranında yararlanmasını öngörür⁹. Yapılan araştırmalar şunu göstermiştir ki ileri sürülen doktrinlerin oluşum sürecinde A.B.D. kendi eyalet ve komşu ülkeler ile olan ilişkilerinin etkisi oldukça önemli olmuştur.

a) Mutlak Egemenlik Doktrini:

Bu görüşe göre suyun kaynağının çıktığı ülkenin hakimiyeti esastır. A.B.D. ve Meksika arasında Rio Grande sularının paylaşımında

⁸ DURMAZUÇAR Vedat, 2002, “Ortadoğu’da Suyun Artan Stratejik Değeri,” IQ Kültür Sanat Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, s.53.

⁹ KOLUMAN Aziz (Editör), 2002, “Dünya Su Sorunları ve Stratejileri”, ASAM, Teknoloji-Çevre-Enerji Dizisi 2, Ankara, s.17.

ortaya çıkan bu görüşte “yukarı mecra ülke, aşağı mecra ülke veya ülkeleri düşünmeden kendi çıkarları çerçevesinde, isterse suyun akışını değiştirebilir, istediği alanda kullanabilir (tarım, endüstri) barajlar vasıtasıyla depolayabilir” şeklindedir. “Aşağı kıyıda bulunan ülkelerin uğrayacağı zararlar kendisini bağlamaz”. Bu doktrinde, tek ülke egemenliği esastır. Aksi taktirde, suyun üzerinde yapılabilecek herhangi bir müzakerenin ülke egemenliğini zedeleyeceği düşünülmektedir.

Mutlak egemenlik teorisi 1895’de ABD’li Başsavcı Jadson HARMON tarafından ileri sürülmüştür.¹⁰

b) Doğal Durumun Bütünlüğü Doktrini:

Bu görüşe göre ülke egemenliği ileri sürülerek bir devlet kendi sınırları içindeki doğal şartları komşu devletin aleyhine kullanamaz. Kendi topraklarından başka ülkeye akmakta olan nehrin, akımını durdurmaya, saptırmaya, kirletmeye hakkı yoktur. Ulusal olmayan akarsular, mecra devletlerden herhangi birinin keyfi denetimi altına alınamaz.

Bu doktrinin uygulanması durumunda;

*Uluslararası akarsuyun, aşağı mecra devletin topraklarında yer alan kesimindeki suların fiziki niteliğinde yukarı mecra devlet, herhangi bir değişiklik yapamaz.

*Aşağı mecra devletin uluslararası akarsuyun yukarı mecraca kullanılmasını veto etme hakkı vardır.

*Aşağı kıyıdaş devletin, gelecekteki muhtemel kullanımlarını korumaktadır.”¹¹

Bu görüşe göre, suyun akışına olumsuz etkide bulunacak olan yukarı mecra devlettir. Bu nedenle de kısıtlamalar da bu ülkeye yöneliktir. Böylece bir akarsuda, söz hakkı en aşağıdaki mecra devlete verilmektedir (En azında daha fazla göz önünde bulundurulmaktadır.)

¹⁰ TOKLU Vefa, 1999, “Su Sorunu Uluslar arası Hukuk Ve Türkiye”, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, s.21.

¹¹ SAR Cem, 1970, age . ,s.7-8.

Doğal Durumun Bütünlüğü Doktrini'nin ilk savunucusu İsviçreli hukukçu Max HUBER ve İngiliz Oppenheim'dir. Ülke egemenliği sınırsız hareket etmeyi sağlamaz.¹²

c) Ön Kullanım Üstünlüğü Doktrini:

Bu doktrinin temeli; bir ülke, kendi topraklarında geçen suyu, diğer mecra ülkelerden önce kullanmaya başlamışsa, bu kullanıma devam ettiği sürece, kazanılmış bir hak olarak sudan öncelikli olarak kullanma hakkına sahiptir. Diğer mecra ülkelerse, suyu kullanmaya başlayınca, bu hakkı gözetmelidir. Yani kurulu düzeni bozmamak, oluşan *ekolojik bütünlüğün korunması* esaslı yaklaşım amaçlanmıştır. Ancak bu hak, kapsamında ülkeye akan tüm sular girmez. Sadece daha önce kullandığı ön kullanıma konu olan kısım girer. Ayrıca kıyıdaş ülkeler bu sulardan yararlanırken aşağı kıyıdaş ülkelere zarar vermemeye özen göstereceklerdir.¹³

Bu düşünceyi ilk ileri süren yazar E. Vattel'dir. Genelde ABD eyaletler arası su sorunlarını çözmeye bu doktrine başvurmuştur.

d) Adil Kullanım Doktrini:

Bu görüşün temeli, hem aşağı mecra ülkenin, hemde yukarı mecra ülkenin akarsu imkanlarından eşit yararlanma esasına dayanır. Bu doktrini geliştiren Amerikalı bilim adamı C. Eagleten'dur. Yine ABD'li Lipper tarafından geliştirip tanımlanmıştır. Adil kullanım görüşünü ABD'li hukukçu Lipper şöyle tanımlamaktadır "*Sınır aşan suların adil kullanımı, akarsuya mecra ülkeler arasında her birinin farklı ekonomik ve sosyal ihtiyaçları bulunmakta ve bu sebeple her ülkeye azami fayda ve her ülkeye asgari zarar verecek şekilde bölüştürülmesi*" biçiminde ifade edilmiştir.¹⁴

İlk bakışta, adil kullanım-hakimiyete uygun kullanım-doktrini aşağı mecra ve yukarı mecra devletlerin yararlanabileceği bir yaklaşım gibi görünür. Ancak yasakladığı zarar bakımından düşünülduğünde aşağı mecra devletin lehine olduğu görülmektedir. Ancak suyun havzaya döküldüğü yada mecranın herhangi bir yerinde çok kısa örneğin 1

¹² DURMAZUÇAR Vedat, 2002, age., s.48.

¹³ İNAN Kamuran, 1990, "Southeastern Anatolia Project and Turkey's Relations With the Middle-East Countries", Middle East Business And Banking, s.237.

¹⁴ ZEHİR Cemal, 1998, "Türkiye ve Ortadoğu Su Meselesi", Marifet Yayınları, İstanbul, s.46.

metrelik bir kıyısı olsa ve bu akarsuya hiç katkısı olmasa, nüfus ve tarım alanı çok büyük olsa, bu doktrine göre bu akarsudan çok büyük bir pay alma şansına sahiptir.

ULUSLARARASI SULAR KONUSUNDA TÜRKİYE'NİN YAPMIŞ OLDUĞU ANLAŞMALAR

Türkiye gerek Türkiye'de doğup başka ülkelerde denize dökülen, gerekse başka ülkelerde kaynağını alıp Türkiye'den denize dökülen akarsular konusunda bir çok komşu ülke ile ikili anlaşmaya gitmiş ve taahhütler altına girmiştir. Geniş kapsamlı olarak Türkiye'nin Meriç, Fırat, Dicle ve Asi nehirleri üzerinde ihtilafları olduğu ve çözüme kavuşturulduğu görülmüştür.

a) Türk-Fransız Anlaşması:

20 Ekim 1921 tarihinde Fransızlarla yapılan anlaşmanın 12. maddesi, iki tarafı ilgilendiren bazı akarsulardan faydalanma konusunu içermektedir. Burada söz konusu olan, Suriye'nin Fırat'tan Halep şehri için ihtiyaç duyduğu suyu, masrafını karşılamak koşuluyla almasını kapsamaktadır. Aynı anlaşma çerçevesinde Kuveik suyunun hakkaniyet ilkesine dayalı olarak kullanmasını içermektedir.

b) Lozan Anlaşması:

Lozan anlaşmasının 109. maddesi, suların kullanım hakkıyla ilgilidir. Tersine hükümler olmadıkça eğer yeni bir sınırın çizilmesi yüzünden bir devletin sularının düzeni, öteki bir devletin toprağında yapılacak işlere bağlı bulunduğu ya da devletin toprakları üzerinde, savaştan önceki uygulamalar gereğince, öteki devletin topraklarında çıkan sular ya da hidroenerji kullanılıyorsa, ilgili devletler arasında her birinin çıkarlarını ve kazanılmış haklarını koruyacak nitelikte bir anlaşma yapmaları gerekir.¹⁵

Bu madde, sınırlar çizilmeden önce, Irak-Suriye-Türkiye kesimlerinde 1.Dünya Savaşı öncesi su rejiminin korunmasına yönelik anlaşma yapmalarını içermektedir. Burada 1. Dünya Savaşı Öncesi, ilgili devletlerin kullandıkları su miktarının kazanılmış hak olduğunu, bunun anlaşmalarla korunması ve yapılacak tesislerin diğer devletteki su rejimini, miktarını etkilememesine ilişkindir.

¹⁵ KOLUMAN Aziz, 2002, age., s.34.

c) Fırat ve Dicle Nehirleri İle İlgili Yapılan Diğer Bazı Anlaşmalar:

Fırat nehri Türkiye’de Erzurum Dumlulu Dağından doğup, ana kaynaklarını Doğu Anadolu Bölgesinden alarak Suriye ve Irak topraklarına geçmekte ve Dicle nehri ile birleştikten sonra Sattü'l Arab adını alarak Basra Körfezi'ne dökülmektedir¹⁶. Dicle Nehri ise, Elazığ yakınlarındaki Hazar Baba Dağı’ndan çıkar (diğer bir çıkış noktası Güney Doğu Toroslar’dan Maden Dağı kaynaklı maden Çayıdır), asıl kaynaklarını Doğu Anadolu'daki dağlık alanlardan alan Batmansu, Ilısu, Botan, Yanarsu gibi büyük sular ve diğer kaynaklardan beslenerek yaklaşık 70 km. Türkiye-Suriye sınırını oluşturarak Irak topraklarına girmektedir. Bu nehirlerle ilgili Türkiye-Irak-Suriye arasında çeşitli dönemlerde görüşmeler yapılmış, görüşmeler sonucunda hukuki düzenlemelere gidilmiştir.

29 Mart 1946 tarihinde, Türkiye ile Irak arasında Dostluk Ve İyi Komşuluk Anlaşması, 1947 yılında Dicle, Fırat Nehirlerinden Endüstriyel Amaçlı Kullanıma ilişkin protokoller imzalanmıştır. Bu protokollerde, tarımsal amaçlı faydalanmayı engelleyen herhangi bir hükme yer verilmemiştir.

Keban barajının yapımı ve su tutulmasına ilişkin Suriye ve Irak ile 1966 yılında Ankara’da anlaşmaya gidilmiş, buna göre Fırat sularından 350 m³/sn su akıtılacakken, daha sonra Karakaya barajında su tutulmaya başlanmasıyla (1976) 450 m³/sn’ye çıkarılmıştır. Atatürk barajının yapımıyla da 500m³/sn’ye çıkarılmıştır.¹⁷ Ayrıca Türkiye’nin Keban Barajı inşaatını bitirdiği yıl Suriye’de SSCB’nin mali desteğiyle Tabka Barajının inşaatını tamamlamıştır (1974). Suriye Tabka Barajında su tutmaya başlamasıyla Irak’a su akışı durma noktasına gelmiş bunun bir sonucu olarak Irak ve Suriye savaşın eşiğine gelmiştir. Çünkü Irak Thartar Kanalı yoluyla iki Nehrin sularını birleştirip (Şatt-ül Arapta) birleşmeden önce değerlendirerek Irak topraklarının bir kısmını bu karışımla

¹⁶ İZBIRAK Reşat, 1996, Türkiye-I, Son düzenleyen Cemal Kurnaz, İstanbul, s.185-186

¹⁷ BAĞIŞ A.İhsan, 1999, “Dicle Fırat ve Türkiye’nin Su Politikası”,Harp Akademileri Bülteni, Sayı 192, İstanbul, s.84-85

sulamaktadır.¹⁸ Bu sorun karşısında Suudi Arabistan ve SSCB'nin arabuluculuğuyla savaşın önüne geçilmiştir.

Fırat-Dicle sularının kullanımı konusunda yapılan anlaşmalardaki en önemli nokta; Ortak Ekonomik Komisyon ve Ortak Teknik Komisyon toplantılarıdır. Komisyon ilk toplantısında, Türkiye ile Bağdat arasında ekonomik ve teknik işbirliğinin yapılmasını 25 Kasım 1980'de kararlaştırmıştır. Suriye ise bu komisyona 1983 yılında dahil olmuştur. Komisyonun temel işlevi, ülkeler arasındaki su problemlerini tartışıp sonuçlandırmak ve yeni projelerin hayata geçirilmesinin zeminini oluşturmaktır.

Türkiye'nin Fırat ve Dicle ırmaklarını kapsayan 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali, 2 büyük sulama kanalı, 1.7 milyon hektar arazinin sulu tarıma açılması, 27 milyar kilowat elektrik üretilmesinden oluşan GAP projesi olaylar ve olgulara yeni bir boyut getirmiştir. Endişelenen Irak ve Suriye'nin endişeleri ve kaygıları Turgut Özal'ın Suriye ziyareti ile giderilmiştir. Bu ziyarette Atatürk Barajının doldurulmasına başlanmadan önce, Türkiye-Suriye arasında 17 Temmuz 1987'de anlaşma imzalanmıştır. Buna göre; Türkiye ortalama 500 m³/sn su akıtmayı taahhüt etmiş ve eğer bir ay eksilme yaşanırsa diğer ay telafi edileceği kararlaştırılmıştır. Ayrıca Irak ile suların tahsisi için ortaklaşılacağı beyan edilmiştir.¹⁹

Ayrıca anlaşma sonrası süreçte de "*Fırat ve Dicle Havzasının Sınır Aşan Sularının Eşit ve Gerçekçi Kullanımı İçin*" Türkiye-Suriye-Irak arasında gözden geçirme projeleri oluşturulmuştur. Bunun için Ortak Teknik Komiteler toplanmaktadır. Bunların 5-8 Kasım 1984 teki toplantısının bir sonucu olarak Üç Aşamalı Plan teklifi 26 Haziran 1990 tarihinde üçlü toplantıda ele alınmış; toprakların sınıflandırılması, drenaj kriterlerinin saptanması ve su-toprak kaynaklarının rantabl kullanılmasına yönelik çalışmalar yürütülmüştür.

d) Asi Nehri İle İlgili Türkiye-Suriye Arasında Yapılan Anlaşmalar:

Asi Nehri, Lübnan'ın Bekaa Vadisi'nden doğup kuzeye doğru akmaktadır. Suriye topraklarında Humus, Hama Şehirlerini geçerek

¹⁸ TOMANBAY Mehmet, 1998, Dünya Su Bütçesi ve Ortadoğu Gerçeği, Ankara, s.31.

¹⁹ Resmi Gazete, 1987

Türkiye'ye girmektedir. Antakya Samandağı yakınlarında Akdeniz'e dökülmektedir. Asi, Amik Ovası'na girmeden önce 20 km. boyunca Türkiye-Suriye sınırında akmakta ve Türkiye'deki Karasu ve Afrin çayları da kendisine katılmaktadır.

Bilindiği gibi I. Dünya Savaşı yıllarında batı ile Türkler arasında sorunlar artmıştır. Bu gibi durumlarda batının stratejisi şu olmuştur:“...*Türkler ile sorun başladığında, Araplar ile dost olacaksınız*”.²⁰ Araplar ile batıların dostluğu, daha özgürlük ve müreffeh ülke hedefleriyle artmıştır. Suriye Fransızlar ile Hatay'ın Suriye'ye ait olduğunu ve 1939 da geçici olarak Fransızlara bırakıldığı şeklinde anlaşma yapmıştır. Bu yüzden ki Suriye savaş sonuna Hatay'ın kendisine iade edileceği beklentisine girmiştir. Türkler ile savaş bitip sorunlarda anlaşma ve uzlaşmaya gidilmiştir. Bilindiği gibi Hatay da Türkiye'ye katılma kararı almıştır. Bu yüzden ki Suriye'nin beklentileri Türklerle Batının sorunu bittiği için gerçekleşmemiştir. Suriye Hatay'a ulaşan Asi Nehri'ni bunun için sınır aşan su olarak kabul etmemektedir. Bu tarihi yaklaşım sonucunda Suriye Asi Nehri'ni kendi topraklarında denize dökülüyormuş gibi mütalaa etmektedir.²¹ 19 Mayıs 1939 tarihinde Ankara'da, Suriye ile Asi nehrinin sularının kullanımına ilişkin bir protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre, Asi nehrinin suları eşitlik ilkesine dayalı olarak kullanılması hükmüne bağlanmıştır. Fakat, Asi nehrinin sularının kullanımı konusunda kapsamlı bir anlaşmaya rastlanamamıştır.

e) Meriç Nehri İle İlgili Türkiye-Yunanistan ve Bulgaristan Arasında Yapılan Anlaşmalar:

Meriç Nehri ise Bulgaristan'dan doğarak, Edirne yakınlarından ve Batı Trakya'dan gelen Arda ve Bulgaristan'dan gelen Tunca Irmaklarıyla birleşmektedir. Tunca, Türk-Bulgar sınırından sonra Meriç Nehri ile birleşene kadar 61 km'lik sınırını oluşturur. Meriç Nehri'ne katılan Ergene Irmağı, nehrin tamamı Türkiye'de olan tek koludur, uzunluğu 280km'dir.²²

²⁰ 5 Ekim 1922 tarihli İngiliz Kabine Toplantı Zaptı 5 Ekim 1922, (PAMİR, A.N.'den alıntı; (2003), Jeopolitik, Bilimsel Araştırmalar Dergisi, Kış 2003, Yıl-2, Sayı-5, s.39.)

²¹ DURMAZUÇAR Vedat, 2002, age., s.124.

²² İZBIRAK Reşat, 1996, age.

Yapılan araştırmalarda direk bu nehri konu edinen herhangi bir anlaşmaya rastlanamamıştır. Ancak çeşitli amaçla yapılan anlaşmalar ve protokollerde bu nehir üzerinde düzenlemelere gidilmiştir. 20 Haziran 1934 ve 19 Ocak 1963 tarihlerinde Yunanistan ile 28 Aralık 1967 ve 13 Eylül 1975 yılında Bulgaristan ile Meriç'in kollarını konu edinen anlaşmalarda Meriç Nehrini üzerinde hukuki düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.

f) Aras Nehri İle İlgili Türkiye-Yunanistan ve Bulgaristan Arasında Yapılan Anlaşmalar:

Aras Nehri Dogu Anadolu'nun kuzeyindeki kaynaklarla beslenerek, Türkiye-Kafkasya-İran boyunca akarak Hazar Gölü'ne dökülmektedir. 548 km'si Türkiye'de olan Nehrin toplam uzunluğu 1059 km'dir. Aras Nehri 150 km. mesafeyle Türkiye-Ermenistan sınırını oluşturduktan sonra İran'a geçmektedir. Dolayısıyla Aras Nehri İran, Ermenistan ve Türkiye'yi ilgilendirmektedir. 8 Ocak 1927 tarihli Kars Anlaşması Aras Nehrini konu etmektedir. S.S.C.B. ile yapılmıştır. Bu anlaşma bu günkü Ermenistan için bağlayıcı olmaktadır.

g) Diğer Nehirler ile ilgili anlaşmalar:

8 Ocak 1927 tarihli Kars'ta yapılan anlaşmayla Çoruh, Posof, Kura, Arpaçay, Aras Nehirlerini konu alan anlaşma S.S.C.B. ile yapılmıştır.

23 Ocak 1932 tarihinde ve 17 Ocak 1972 tarihinde İran ile Sarısu, Karasu Nehirlerinden Müştereken İstifade Olunması hakkında protokoller yapılmıştır.

Afrin, Karasu Çayı ve Asi Nehrini içeren 19 Mayıs 1939 tarihinde Antakya'da Suriye ile protokol imzalanmıştır.

Çağçağ deresi sularından faydalanma konusunda Türk ve Suriye'li uzmanlar 13 Mayıs 1952 tarihinde müzakereye varılmıştır.

Kuveik Suyu için Fransızlar ile 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara'da yapılan anlaşmada bir düzenleme yapılmıştır.

AKARSULAR İÇİN EKOLOJİK YAKLAŞIMLAR

a) Siyasi baskı unsuru olarak kullanılması sonucu can, mal ve çevre güvenliği tehdit edilmekte; susuzluk ortaya çıkmaktadır.

Su hayatın devamı için en önemli zorunluluktur. Gerek insan yaşamı gerekse ekolojik türlerin çeşitliliği ve hayatlarını sağlıklı bir şekilde idame ettirmeleri için bir gereksinimdir. Su hiçbir zaman baskı ve tehdit unsuru olarak kullanılmamalıdır. Bir İsrail Gazetesinde Arapları göçe zorlamada araç olarak kullanımı esas alındığı haberi yapılmıştır. “Ürdün Nehri ve Batı Şeria su rezervi ile ilgili 1967 yılı 158 sayılı hükümetin kararında suyun kullanımı İsraililer için dilediği gibi kullanacak olup, Filistinliler için sınırlı kullanacaklar şeklindedir. Bunun asıl amacı Yahudi çıkarları için Arap halkı göçe zorlamaktır”.²³

Hatta Türk tarihinde bir derenin önü dahi tamamen akışa kapatılıp sulama amacıyla kapatmak yasak olduğu saptanmıştır. Derenin aşağısında hiçbir beşeri faaliyet görülmediği, kum ve çakıldan oluştuğu durumlarda bile derenin suyu tamamen kesilmemektedir. Bu düşüncenin ana temasında karınca, böcek, tırtıl vb canlılarında susuz kalacakları endişesi hakimdir.

Yine Türkiye'nin Ortadoğu'daki su eksikliğini önlemek için önerdiği “Barış Suyu” projesine Arap ülkeleri olumlu bakmak ile birlikte bir Amerikan kurumunun önerdiği “Global Water Summit Initiative” adlı 3-9 Kasım 1991 Türkiye’de yapılacak olan “Dünya Su Zirvesine” İsrail’in davet edilmesi nedeniyle zirveyi Suriye ve Mısır protesto etmiş ve zirve gerçekleşmemiştir. Böylece Barış Suyu projesi için önemli bir adım atılamamıştır. Barış Suyu projesine Suriye prensipte evet demesine rağmen Türkiye'nin Ortadoğu’nda nüfuzu artacağı ve İsrail’in de projeden istifade edeceği endişesiyle bölge ülkeleri ve özellikle Suriye tarafından tepki yaratılarak engellenmiştir.²⁴

b) Suyun hakça olmayan kullanımından ve kuraklıktan kaynaklanan tarımsal ürün yetersizliği ve açlık ve susuzluk görülme riski mevcuttur.

Bu konuda yapılan bir değerlendirme şu şekildedir: Türkiye ve Sudan kendi kendine yetecek gıda kaynaklarına sahipken diğer ülkeler ithal yolu ile gıda sorunlarını çözebilmektedirler. Bunun en büyük örneği 1973’te İsrail-Arap anlaşmazlığında ortaya çıkmıştır. Batılılar ve A.B.D. Arap ülkelere gıda ambargosu koymuşken; Araplar buna misilleme

²³ HAM SHMAR Gazetesi,1986, İsrail.

²⁴ DURMAZUÇAR Vedat, 2002,age., s.143

olarak petrol ambargosu koymuştur. A.B.D. Kongresinde hazırlanan raporda “elimizde gıda fazlası olmasına rağmen ihtiyaca göre dağıtmamız uygun olmaz. Önemli olan dış siyasi politikalarımıza göre dağıtmaktır”²⁵ şeklinde yaklaşım oldukça ilginçtir.

Hatta Türkiye bile 1993 yılında yaşanan kurak dönemde Bulgaristan'dan 12 cent/m³ fiyatla tarımsal ürünlerin zarar görmemesi için sulama suyu almak durumunda kalmıştır. Bu tür ekolojik sorunların görülme riski Ortadoğu için oldukça büyük bir potansiyeldir.

c) Su kaynaklarının ve kalitesinin yetersizliği sonucunda çevre sağlığını tehdit eden hastalıklar ortaya çıkmaktadır.

Örneğin Halep şehrinin var olmasının en temel bileşeni olan Kuveyk Nehrinin suyundaki eksilme nedeniyle, 1950'lerde Halep bir süre susuz kalmıştır. Bu durum karşısında Fırat'tan Suriye'nin bu amaçla anlaşmalar gereğince (20 Ekim 1921 tarih Türk Fransız İhtilafnamesinin 12.Maddesi) su çekebileceği bunun miktarı da 0,7 m³/sn geçmeyecektir²⁶ hükmü gereğince Suriye Hükümeti Fırat Nehrinden borularla Halep şehrine su getirilmiştir. Oluşan su sıkıntısında Halep kentinde Kolera, Tifo, tarım ve zirai kökenli hastalıklar ortaya çıkmıştır.²⁷

d) Nehir yataklarının değiştirilmesi sonucu erozyon, iklim, toprak özelliklerinin değişmesi riski mevcuttur. Doğal güzelliklerin mevcut ekolojik bütünlüğün değişimi gündemdedir.

e) Suyun kalitesinin korunması gerekmektedir. Sanayileşen ve hızla kalkınan bölge ülkelerinde kentsel, endüstriyel ve tarımsal nitelikli su kirlenmeleri görülebilmektedir. Gerek fiziksel (askıdaki katı madde, fiziksel materyal vb), gerek kimyasal (ağır metal, azot, fosfat, petrol bileşenleri-PAH, deterjan bileşenleri-LAS vb.) gerekse biyolojik (alg, koliform, çeşitli türdeki bakteri vb.) için tedbirler alınmalıdır. Bu konularda yaptırım gücü yüksek kararlar alınıp uygulanma gerekmektedir. Gelecek nesillerin hayatını garanti altına alarak sürdürülebilir ve yaşanabilir ortamlar oluşturmak için bu bir zorunluluktur.

²⁵ HASAN Bekir, 2000, “Yeni Ortadoğu'daki Su Savaşları”, Mirit Yayınevi, ISBN 99-2782 Kahire (Arapça), Mısır, s.68.

²⁶ KOLUMAN Aziz, 2002, age., s.31-32.

²⁷ NEBİL El Seman, 1996, “Ortadoğu'daki Su ve Savaş” Beyrut (Arapça), Lübnan, s.130-131.

f) Akarsu drenajının regüle edilerek risk faktörlerinin önüne geçilmesi gerekmektedir. Örneğin Musul istasyonun kayıtlarına göre 1948 yılında 98 m³ /sn ye düşen Dicle Nehri ortalama debisi 1952 yılında 2140 m³/sn debiye ulaşmıştır.²⁸ Bu düzensizlik belirli yıllarda şiddetli kuraklığa belirli yıllarda taşkınlara neden olmaktadır. Türkiye'nin yapmış olduğu barajlar bu olumsuzluğun önüne geçmiştir.

g) Suyun akılcı ve ekolojik yararı maksimum düzeyde olacak şekilde kullanımı gerekmektedir. Ortadoğu ülkeleri meteorolojik verileri incelendiğinde sıcaklık değerleri oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Enerji, sulama ve içme suyu sistemlerinde ilkel yöntemler yerine bir an önce çağdaş yöntemlerin uygulanmasına geçilmelidir. Kamusal nitelikli su yönetimi ve eğitimine önem verilmelidir.

Tablo 1- Ortadoğu ülkelerinin su kaynakları potansiyeli

Ülke	Nüfus Toplam (milyon)	Su kaynağı (milyon m3)	Yenilebilir kişi başına su kaynağı (m3/yıl)
Suriye	16.0	20000	1200
Ürdün	4.6	1250	270
Irak	23.0	46500	2020
Lübnan	3.0	3900	1300
İsrail	5.0	1440	290
Filistin	2.5	600	240
S. Arabistan	18.0	4200	230
Katar	0.5	50	100
BAE	1.8	800	440
Kuveyt	1.5	200	130
Bahreyn	0.5	100	200
Umman	2.2	2100	950
Yemen	16.0	4600	290
Mısır	64.0	59500	930
Türkiye	65	110000	1830

29

²⁸ ZEHİR Cemal 1998 ,age., s.76.

²⁹ <http://www.mfa.gov.tr/grupa/ad/adg/default.htm>

h) Ekolojik zarar yönetimine gidilmesi gerekmektedir. Bu amaçla 3 temel ilke benimsenmektedir.

1- Herkese adil bir şekilde yargılama

2- Su ve diğer ekolojik sorunları bağdaştıracak çakışma olması

3-İnsan Hakları açısından zarar görenlerin zararının zarar nereden gelirse gelsin karşılanması³⁰ (Bu madde şu şekilde açıklabilir örneğin Rusya'daki Çernobil kazasındaki zararı nedeniyle Türkiye'nin zararının giderilmesini isteme hakkının olması).

1)- Ortadoğu'nun makus talihini değiştirecek Türkiye'yi ilgilendiren projelerin ivedilikli olarak hayata geçirilmesi gerekmektedir. Çünkü;

Pipe-Line hatları su temini açısından masraflı gibi gözükse de deniz suyu arıtımına nazaran üçte bir daha düşüktür.³¹ Bilindiği gibi Ortadoğu kuraklık indisi oldukça olumsuzdur. Türkiye'nin su zengini olmamasına rağmen nehirlerinin boşu boşuna denize akarak küresel manada ekolojik su döngüsüne katıldığı görülmüştür. Su döngüsünü engellemek değil sadece yön değiştirmeye yönelik bu projeler adının gereğini Ortadoğuya yansıtacaktır.

1)- Barış Suyu Projesi:1987 yılında Seyhan ve Ceyhan Nehrinin sularının 2 boru güzergâhıyla değerlendirilmesinden ibarettir. Birinci güzergah Seyhan-İslahiye-Suriye-Suudi Arabistan'a uzanacak olan günlük 3.5 milyon m³ su taşıyacak güzergahtır. İkinci güzergâh Ceyhan-Irak-Kuveyt-Bahreyn-Katar-Birleşik Arap Emirlikleri (Shorjah)

2)- Küçük Barış Suyu Projesi: Gölsu, Manavgat sularının ya direk Ürdün'e (Ürdün cüzzi ücret teklif etmesi nedeniyle olumsuzluklar ön planda) yada boru hatlarıyla Suriye üzerinden Ürdün-Filistin-İsrail'e ulaştırılmasını konu edinen Jhon Kolars'ın Projesidir.³²

³⁰ ALLAN J.A and MALLAX Chibli 1995, "Water in The Middle East, Legal, Political and Commercial Implications", Tauris Academic Studies, London, England.

³¹ Yeni Şafak Gazetesi, 13 Şubat 1996

³² Cumhuriyet Gazetesi 10 Mart 2000

3)-Manavgat Projesi Manavgat Çayının Sularının Belen yakınlarında yapılan depolama ve dolun tesisleriyle tankerler ve plastik balonlar aracılıyla günlük 4 milyon m³ suyu Ortadoğu'ya taşıyacak projedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde Ortadoğu için su kaynaklarının önemi en az petrol kadar büyüktür.³³ Su kaynakları üzerinde savaş senaryoları dahi üretilmektedir. Bilindiği gibi tarihi süreçte de Ortadoğu'da suya endeksli savaş politikaları güdülmüştür. Buna bir örnek verecek olursak: "...ne Başkan Wilson ne de bir başkası Dicle ve Fırat çevresindeki geniş toprakları Osmanlıların denetimine bırakmak isteyeceklerdir. Bu durumda sormak isterim: Mezapotamyadaki Küçük Zap suyuna kadar veya yeterli derecedeki zengin su kaynaklarını denetim altına alacak şekilde, ilerlememizin büyük yararı yok mudur?"³⁴ şeklinde adeta savaş senaryoları üretilmektedir. Mevcut su kaynakları ise kısıtlıdır. Arttırma olanağı ise oldukça güç gözükmektedir. Var olan suyun rantabl ve kullanılabilirliğine zarar vermeden ekolojik yarar ilkesi gözetilerek kullanımı esas alınmalıdır. Sürdürülebilir bir ekosistemin devamı ve doğal yaşam için bu bir vazgeçilmez gerekliliktir.

KAYNAKÇA

Anonim <http://www.mfa.gov.tr/grupa/ad/adg/default.htm>, erişim tarihi 13.06.2003.

AKMANDOR Neşet, (1994) "Su Sorunun Fiziksel Boyutları, Ortadoğu Ülkelerinde Su Sorunu", Nuro Matbaası, Ankara.

ALLAN J.A and MALLAX Chibli (1995) "Water in The Middle East, Legal, Political and Commercial Implications", Tauris Academic Studies, London, England.

³³ ŞEN Zekai, ÖZİŞ Ünal, AVCI İlhan, BİLEN Özden, ZEHİR Cemal, BİRPINAR M. Emin (2002), Sınır Aşan Sularımız, Su Vakfı Yayınları, İstanbul.

³⁴ BALFOUR A. J.,1918, PAMİR AN. den alıntı age.

- BAĞIŞ A.İhsan (1999), “Dicle Fırat ve Türkiye'nin Su Politikası”, Harp Akademileri Bülteni, Sayı 192, İstanbul.
- BALFOUR A.J.(1918), İngiliz Dışişleri Bakanı Demeci, 13 Ağustos 1918, (*PAMİR*, A.N.'den alıntı; (2003), Jeopolitik, Bilimsel Araştırmalar Dergisi, Kış 2003, Yıl-2, Sayı-5, s.38.
- BULLOCH, John & DARWISH, Adel, (Çeviri, Çeviren: HARMANOS Mehmet) (1994), “Su Savaşları”, Altın Kitapları Yayınları, İstanbul.
- CUMHURİYET Gazetesi 10 Mart 2000 "Orta Doğu'da Su Sorunu (Ali SİRMEN imzalı haber).
- DURMAZUÇAR Vedat, (2002), “Ortadoğu'da Suyun Artan Stratejik Değeri,” IQ Kültür Sanat Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- HAM SHMAR Gazetesi, (1986), , 25 Haziran 1986, (Umeyry Shaira imzalı haber) Tel-Aviv, (İbranice), İsrail.
- HASAN Bekir, (2000), “Yeni Ortadoğu'daki Su Savaşları”, Mirit Yayınevi, ISBN 99-2782 Kahire (Arapça), Mısır.
- ILGAR Rüştü ve KHALEF Salem (2003) “Uluslararası Sular Konusunda Türkiye'nin Yapmış Olduğu Anlaşmalara Genel Bir Bakış”, Cumhuriyetimizin İlanının 80. Yılı ve Uluslararası Su Yılı Anısına, ULUSAL SU GÜNLERİ 2003, 1-2-3 Ekim 2003 , Bildiri Kitabı Ankara.
- ILGAR Rüştü ve KHALEF Salem (2005) “Ecological View Upon on Middle Easte River to Cross the Frontier” International Conference On Research Trends In Science And Technology, The Lebanese American University, March 7-9, 2005, Beirut & Byblos, Lebanon (Published by Abstract Book and Proceeding CD), p.54.
- İNAN Kamuran (1990), “Southeastern Anatolia Project and Turkey's Relations With the Middle-East Countries”, Middle East Business And Banking.
- İNGİLİZ KABİNE TOPLANTI ZAPTI (1922) 5 Ekim 1922, (*PAMİR*, A.N.'den alıntı; (2003), Jeopolitik, Bilimsel Araştırmalar Dergisi, Kış 2003, Yıl-2, Sayı-5, s.39.

İZBIRAK Reşat (1996), Türkiye-I, Son düzenleyen Cemal Kurnaz, İstanbul.

JAMSEN Goldfrey (1990), " Turkey, Syria and Iraq: Euprates, Middle East International.

KOLUMAN Aziz (2002), "Dünya Su Sorunları ve Stratejileri", ASAM, Teknoloji-Çevre-Enerji Dizisi 2, Ankara.

NEBİL El Seman (1996), "Ortadoğu'daki Su ve Savaş" Beyrut (Arapça), (Yayın evi belirtilmemiş), Lübnan.

Resmi Gazete (1987), 12 Aralık 1987 tarih, 19660 sayılı Resmi Gazete.

Sahip El Rabii (1999), "Fırat ve Dicle Havzasının Su Krizi", Dar-el Hasad Yayınevi, Şam (Arapça), Suriye.

SAR Cem (1970), "Uluslararası Nehirlerden Endüstriyel ve Tarımsal Yararlanma Hakkı", Sevinç Matbaacılık, Ankara Üniversitesi, S.B.F Yayınları, Ankara.

ŞEN Zekai, ÖZİŞ Ünal, AVCI İlhan, BİLEN Özden, ZEHİR Cemal, BİRPINAR M. Emin (2002), Sınır Aşan Sularımız, Su Vakfı Yayınları, İstanbul.

TOKLU Vefa (1999), "Su Sorunu Uluslar arası Hukuk Ve Türkiye", Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara.

TOMANBAY Mehmet (1998), Dünya Su Bütçesi ve Ortadoğu Gerçeği, Ankara.

YENİ ŞAFAK Gazetesi, 13 Şubat 1996, Genel Haber

ZEHİR Cemal (1998), "Türkiye ve Ortadoğu Su Meselesi", Marifet Yayınları, İstanbul.